

Мікола АБАБУРКА

## ГОДНА РАЗМАЎЛЯЎ З УСІМ СВЕТАМ

Роля Кузьмы Чорнага ў развіцці  
беларускай літаратурнай мовы

Кузьма Чорны добра вядомы ўсім беларусам як пісьменнік-празаік, як вялікі знаўца чалавечай душы і псіхікі, жыццёвага побыту, але не кожны беларус ведае, што К. Чорны (Мікалай Карлавіч Раманоўскі) быў выдатным публіцыстам і журналістам, літаратуразнаўцам і мастацтвазнаўцам, лінгвістам і стылістам. У адным з апошніх збораў ягоных твораў (Мн., 1972—1975. Т. 1—8) у восьмым томе можна знайсці яскравае пацвярджэнне гэтаму, хоць маладасведчанага чытача і збівае з панталыку загаловак тома: «Публіцыстыка: 1923—1944». Тлумачэнне простае: усё, напісанае пісьменнікам, што не мае дачынення да літаратурна-мастацкіх твораў, аднесена ўкладальнікамі да публіцыстычных жанраў. А ці справядліва было так рабіць, мяркуюць самі, праглядаючы змест тома: «Літаратурныя творы прозай вясковых аўтараў», «Небеларуская мова ў беларускай літаратуры», «Леў Талстой», «Працу пісьменніка павінны лічыць працаю, а не забаўкаю», «Заўвага да перакладаў мастацкае літаратуры», «Заўвагі пра драматургію», «Наша мова дасягнула вялікага росквіту», «Павысіць літаратурную тэхніку», «Маладыя празаікі», «Працаваць над драматургічным словам», «Рэальнасць, фантазія, вымысел», «Заўвагі да стылёвых тэндэнцый у творчасці Сяргея Знаёмага», «Беларускае мастацтва ў часы Вялікай Айчыннай вайны», «Беларуская проза і драматургія часу Вялікай Айчыннай вайны», «Янка Купала» і шмат інш. Добра было б улічыць таксама і прызнанне самога К. Чорнага, змешчанае ў «Дзённіку», надрукаваным усё ў тым жа восьмым томе: «За шэсць дзён пераклаў «Позняе каханне» Астройскага — так гнаў мяне ў карак тэатр. І ўжо месяц ляжыць гатовы тэкст, і не забіраюць. Гэта ўсё азіятчына ў еўрапейскай краіне Беларусі. Я мог бы звацца не Чорны Кузьма, а Чорнарабочы. Колькі за свой век я зрабіў гэтых перакладаў і напісаў усяго, што без майго подпісу запоўнівае старонкі ўсёй нашай прэсы! І ўсё на кавалак хлеба! Хлеб наш насушчы, усіх нас пасушыць»<sup>1</sup>.

Кузьма Чорны заявіў пра сябе як пісьменнік ужо ў 20-я гг., часта публікуючы вершы і апавяданні ў дзюццячых выданнях «Піянер Беларусі», «Зорка» і інш. Але сталым літаратарам лічыў сябе з 1923 г., калі стаў студэнтам Беларускага дзяржаўнага універсітэта і адначасова супрацоўнікам газеты «Беларуская вёска». Шырокая грамадская прызнала К. Чорнага як таленавітага беларускага празаіка, калі адзін за адным убачылі свет ягоныя зборнікі «Апавяданні» і «Срэбра жыцця» (1925), «Хвоі гавораць» і «Пачуцці» (1926), а таксама раманы «Сястра» і «Зямля» (1926—1927). У 1926 г. малады празаік выйшаў з пісьменніцкай арганізацыі «Маладняк» і неўзабаве спрычыніўся да арганізацыі новага літаратурнага згуртавання — «Узвышша».

У літаратуры на той час ужо працавалі такія прызнаныя аўтарытэты, як Янка Купала, Якуб Колас, Цішка Гартны, Максім Гарэцкі... Трэба было шукаць сваю пуцявіну, сваю моўную палітру, свой стыль... А, як вядома, хто шукае, той і знаходзіць. Таму ў аўтабіяграфіі, апублікаванай Л. Клейнбартам у 1928 г., К. Чорны прызнаецца: «*Праблема жывога чалавека займае мяне ўвесь час. Гэтае фактычна наватарства ў беларускай літаратуры прымушае шукаць новых формаў, працаваць над імі*»<sup>2</sup>. Увогуле пісьменніцкае крэда К. Чорнага — паказ «жывога чалавека» праз «жывое кніжнае слова», і празаік быў верны яму ва ўсіх творах — ад першага апавядання да апошняга рамана. Гэты пісьменніцкі выбар пазней паспрабаваў вытлумачыць Алесь Адамовіч: «К. Чорны ясна ўсведамляў, што толькі з размовы з цэлым светам аб тым, што свету цікава будзе пасля Шэкспіра і Талстога, Дастаеўскага і Бальзака, толькі з такой размовы, маштабнай і сур'ёзнай, вырастае вялікая літаратура»<sup>3</sup>. І яшчэ: «Псіхалагізм, паглыблены, напружаны, аналітычны — вось шлях, які ў другой палове 20-х гг. абраў для сябе малады К. Чорны, перакананы, што толькі выпрацаваўшы свае «празаічныя», «эпічныя», «аналітычныя» сродкі, беларуская проза ўзнімецца да ўзроўню паэтычных вяршынь купалаўскай, коласаўскай класікі»<sup>4</sup>. Сапраўды, узяўшы за аснову свайго творчага метаду літаратурны вопыт Л. Талстога і Ф. Дастаеўскага, Э. Заля і А. дэ Бальзака, Я. Купалы і Я. Коласа, К. Чорны надаў

*Мікалай Васілевіч Абабурка — прафесар кафедры беларускай мовы Магілёўскага педінстытута імя А. Куляшова, кандыдат філалагічных навук. Пасля заканчэння філалагічнага факультэта БДУ (1966) і аспірантуры пры кафедры беларускай мовы гэтага ж універсітэта (1969) працаваў настаўнікам беларускай і рускай моваў і літаратур у Грабянецкай СШ на Чэрвеньшчыне, метадыстам навукова-метадычнага кабінета Міністэрства асветы Беларусі.*

*Даследуе мову беларускай мастацкай літаратуры.*

нічнасці беларускай апавядальна-празаічнай мове, зрабіў не чыста кніжнай.

Спачатку ў апавяданнях К. Чорнага, як і ў прозе маладнякоўцаў, гутарковасць і кніжнасць літаратурна-мастацкага маўлення нібы мяняліся месцамі: у аўтарскай мове пераважалі элементы гутарковага маўлення, у мове герояў — кніжна-пісьмовага:

*Пачыналася раніца. Вецер пачаў сціхаць. Ён сагнаў хмары ў адно месца, і яны лезлі адна на адну, ачышчаючы неба.*

*Часавы змяніўся і пайшоў у «каравулку» («На граніцы». I, 30);*

*З таго дня я, абясчэшчаная панам, змучаная ім і сваім жыццём, стала «вольнай» у краіне, дзе няма волі. Я не тлала, што мне рабіць. Пайшла я ў касцёл памаліцца. Хацела бога пазваць сабе ў збавіцелі, але там я ўбачыла вось што: на самым перадзе стаяў на каленях пан, які даў мне «волю», і маліўся. Якое права ён мае маліцца пасля таго, што робіць, думала я. І стала мне тады неяк гідка ўсё, пачынаючы з пана і канчаючы касцёлам, у якім знаходзяць сабе ўспакаенне ўсе тыя, што, выйшаўшы з яго, роўняць гора другім і знаходзяць сабе там, у бога, сілу для сваёй работы. З нечым цяжкім на сэрцы выйшла я з касцёла, дзе ўбачыла столькі абману і няпраўды. Пайшла я пекатой праз усю Польшчу і прыйшла цяпер сюды... («На граніцы». I, 31—32).*

Як відаць з працытаванага, першы ўрываек складаецца пераважна з простых сказаў, другі — з ускладненых і напіт складаных сказаў з рознымі відамі сувязі, а канструкцыя *«І стала мне... для сваёй работы»* цалкам кніжная: тут і дзеепрыслоўнае словазлучэнне са словамі *пачынаючы і канчаючы*, і азначальныя даданыя часткі, і канструкцыя *«ўсе тыя, што...»*, і прыназоўнік *для* з родным склонам, і слова *ўспакаенне*.

У апавяданні «Маё дзела цялячае» элементы гутарковага маўлення (найперш лексічныя і сінтаксічныя) пераважаюць ужо над элементамі пісьмовай мовы, дыялогі і маналогі больш натуральныя. Аднак у далейшым К. Чорны сінтэзаваў і тое, і другое. Асабліва ярка гэта выявілася ў раманах і апавесцях, што былі напісаны пасля таго, як пісьменнік пакінуў арганізацыю «Маладняк».

Раман «Сястра», які быў першым буйным творам у творчасці маладога празаіка, К. Чорны «абцяжарыў» кніжнасцю, імкнучыся да надзвычай падрабязнага апісання і найтанчэйшага псіхалагічнага аналізу характараў герояў, іх станоўчых і адмоўных учынкаў. Таму і аўтарская мова, і мова герояў нялёгка для ўспрымання. Карціны, выпіса-

ныя пісьменнікам, у асноўным расплывістыя. Аднародныя і ўдакладняльныя члены сказа, далучальныя словы, словазлучэнні і сказы, шматзлучнікавае «садзейнічаюць» гэтаму. Акрамя таго, «абцяжараная» аўтарская мова напоўнена рознымі ўстаўкамі-каментарамі, якія падаюцца лішнімі, непатрэбнымі, збытковымі:

Чалавек — белы з твару і з вачыма абняможанага коршака — стаяў на бетонным мосце, нядбала закурыў і востра глянуў паабапал сябе і ўніз, глыбока ніжэй ног сваіх, дзе ў перадвячэрнім шчасці цвёрдага маўчання сілы свае ляжала чорнае жалеза. Зашпільваючы на два гузкі бобрыкавае паліто сваё, чалавек падаўся наперад, на жалезныя балясы, і прымеціў: унізе шэрая цяжкае сцена, што трымала скляпенне моста, цёмна злівацца пачала з зямлёю, моцна ўбітаю чалавечымі прыладамі і досыць усыпаную найдрабнейшаю дзындраю. Па краях — першыя сляды ўпартых палугаў падземных карэнняў і сохаў пусціць на белы свет траву (тут толькі і следу было ад зімы, што малая вільгаць ад апошняга лёду). Далей жа, наперадзе, перад чалавечым вокам — роўная зямля, месцамі залітая шырокімі палосамі цэменту. Там, направа, і быў будынак вакзала з пероннага боку («Сястра». ІІІ, 7);

— Поезд, мусіць, не скоро адыдзе?

(Ён хацеў сказаць: «Поезд зараз пойдзе?»)

— Поезд пойдзе роўна а трэцяй гадзіне. Цяпер маем (чалавек дастаў з кішэні модны гадзіннік), цяпер маем дзве гадзіны роўна і сорок дзве хвіліны, значыцца, да адыходу поезда засталася роўна васемнаццаць хвілін. У вас плацкарт ці не? («Сястра». ІІІ, 34).

Выдзеленыя словы, словазлучэнні, сказы ў працытаваным урыўку — гэта нібы своеасаблівыя аўтарскія папраўкі свайго маўлення (першы выпадак) ці маўлення героя (другі выпадак).

Калі першы раман перагружаны кніжнымі моўна-выяўленчымі сродкамі, то наступны раман «Зямля», наадварот, вылучаецца з усіх буйных твораў пісьменніка дынамізмам, заснаваным на сродках гутарковага маўлення. Твор складаецца амаль з адных дыялогаў, але затое ў іх больш выразна выступаюць жывыя людзі з іхнім жыццём-быццём, учынкамі, марамі, надзеямі і спадзяваннямі. Сустрэкаюцца тут і маналогі-споведзі, у якіх галоўным чынам раскрываецца чорнаўская канцэпцыя «жывога чалавека»:

Раптам Алесь ускінуў вочы ўгару, агледзеў усё. Паглядзеў на Тамаша. Той на хаду роўна гойдаў плячыма. І запытаў Алесь:

— Вы, дзядзька, як, пра што вы цяпер думаеце?

— Цяпер ці заўсёды?

— Заўсёды найбольш?

— Што ты, браце, пытаеш, хто ж яго скажа табе адразу. Жывучы — усякае думаецца. А ў маіх гадах...

Тамаш раптам ажывіўся.

— ...а ў маіх гадах, дык самому не разабраць, што ва мне робіцца. Бо...— Ен яшчэ больш ажывіўся.—...бо гады, сказаць, праходзяць... («Зямля». III, 436—437).

І далей Тамаш «спавядаецца» амаль на цэлых дзвюх старонках. Перапляценне «чужога» маўлення з аўтарскім стварае нагрувашчванне пачуццяў, выклікае пэўную эмацыянальна-экспрэсіўную рэакцыю. Тыповым прыкладам могуць служыць XII і XIII раздзелы другой часткі «Зямлі», дзе прыводзіцца ўрывак з пісьма Андрэя да Ганны і інтэрпрэтацыя яго аднавяскоўцамі.

У свой час Адам Бабарэка назваў раман К. Чорнага «Зямля» паэмай у прозе. Крытык, зразумела, крыху перабольшыў. Але ж элементаў і прыёмаў паэтычнага маўлення ў творы шмат. Вось толькі тры пачатковыя абзацы з твора:

*Пяць дзён свяціла сонца, дарогі ўсе пахлі вільгаццю пасля дажджоў — чорныя з жоўтымі адценнямі гліны. Іржышча было такое пустое і такое ціхае. І ад сонца здавалася шырокім усё: і глыбокае неба, і спустошаная на зіму ўраджаем зямля, і нават дробны камень пасярод палявой травы і рэзанай саломы,— усё да туманавай сіні блізкіх лясоў, да рэчак і азёр, да дзеравяных хат і мураваных будынкаў, да ўсяго малога і вялікага, сярод чаго так пазнаны былі аплікія бунты радасці і смутку.*

*Позняе лета назаўсёды заснула на вясёлым іржышчы.*

*На выгане, на самых каляінах дарогі, на зарослых сухіх канавах цвітуць, шмат яшчэ, дзікія кветкі — пазгорталі на поўдні жоўтыя галоўкі і застылі так нерухома, надаюць яны зямлі выраз жывога твару, як і лагоднасць паблеклага ўвосень сонца («Зямля». III, 285).*

Першы абзац з прыведзенага фрагмента насычаны эпітэтамі (чорныя дарогі, пустое і ціхае іржышча, глыбокае і шырокае неба, шырокая і спустошаная зямля, дробны камень і г. д.). Другі абзац — амаль цалкам метафарычны. Трэці абзац са зрокавымі эпітэтамі (жоўтае сонца — жоўтыя кветкі — жоўтая зямля) мае ў сабе і схаванае параўнанне (кветкі познім летам надаюць зямлі «выраз жывога твару, як і лагоднасць паблеклага ўвосень сонца»). Аналагічную паэтычную прозу сустранем потым у творах І. Мележа, Я. Брыля, І. Пташнікава і іншых беларускіх пісьменнікаў пасляваеннага часу.

Паэтычнасць твора К. Чорнага надае не толькі выкарыстанне тронаў і стылістычных фігур, але і некаторых жанраў вуснай народнай творчасці (прыказкі, прымаўкі,

кленічы, песні, галашэнні і інш.). А часцей за ўсё паэтызуе тэкст беларуская фразеалогія:

— *Хочаш есці — пірагі на месце, — сказаў старшыня...*

— *Хваціць там з цябе яды, якое больш табе бяды! — памог старшыні голас ззаду («Палявыя людзі»);*

*І часам, калі-нікалі, гумно выпусціць у прастору ручаіну пявучых слоў:*

*Ой, р-р-р-а-а-н-на, рана-а!..*

*Я хворая ўстала... («Новыя людзі»);*

*Вагоны ўсе пустыя. Хтосьці наспеўвае ціха:*

*Пад гарой й на гары*

*Тайкуць кашу камары («Срэбра жыцця»);*

*Тоня ўсхапіўся з саломы і выскачыў на двор. Работа валілася з яго рук. На чорта рабіць. Трымаючыся абаруч за галаву, ён пайшоў у глыб двара. Там важна стаяў сабе пад сваёй страхой даведзены да поўнага ладу мураваны скляпок. Здавалася, што нават і страху яго служыць па-залихвацку набакір. Каб ён быў выгараў, гэты скляпок, уся гэтая драбязя, якая жыццё глынула і шчасця не дала! («Мураваны скляпок». II, 272—273);*

*Тамаш зноў не сцярпеў:*

— *Ну, бо і добра робіць. Ён хоць абзавецца, дзе трэба. Карысьць вялікая, што ад усякіх, як ты кажаш, камітэтаў рукі атрэпаеш, як ад чаго ліхога. І калі дзе прыйдзецца, дык слова з цябе не выцягнуць, як бы табе цяляты язык аджавалі. А от тут пад кустам або па завуголлі дык ты ж вельмі бойкі. Табе ніхто не ўнаровіць («Зямля». III, 302).*

Два апошнія прыклады яскрава сведчаць, што фразеалагізмы валілася з рук, на чорта, даведзены да ладу, рукі атрэпаеш, слова не выцягнуць, цяляты язык аджавалі і кленіч каб ён быў выгараў — самыя эфектыўныя вобразныя сродкі, якія не толькі ажыўляюць маўленне, але і робяць яго няўласна-аўтарскім («на чорта рабіць», «каб ён быў выгараў, гэты скляпок...» і г. д.).

У найбольш вядомых творах К. Чорнага — аповесцях «Лявон Бушмар» і «Люба Лук'янская», раманнах «Бацькаўшчына» і «Трэцяе пакаленне» — пісьменнік па-майстэрску спалучае элементы беларускай гутарковай і кніжна-пісьмовай мовы як у сваім, аўтарскім, так і ў маўленні герояў. Таксама ўмела выкарыстоўвае ён і разнастайную танальнасць апаведальнай мовы беларусаў:

*На панскіх і княжных абшарах, дзе зямля горшая, там запушчаны лясы, а тут — і гляіца, і камяніца, і добрая зямля — усё пайшло ў загоны. Тут сяляне туляцца адзін да аднаго, як апенькі на трухлявым пні,— лыка, шарачок, бруд у зрэбных кашулях; пот, мазалі і ані звання прасветлай гадзіны. Пад сялян гэтыя горшыя кавалкі зямлі пайшлі*

тады, калі была скасавана паншчына і цар з панамі заты-калі мужычае горла. Тую ж дробную дзяляначку, з якой я пачынаў гэтае апавяданне, нават і пан з царом не адважы-ліся нікому даць: гэткае ўжо там нядоля павінна была, пайначай, спасцігнуць кожнага. Так спрадвеку гэты кавалачак пуставай, урэзаўшыся адным бокам у сялянскія за-гоны, а другім у панскі палетак. Ён нібыта лічыўся панскі, але, разам з тым, і сяляне тут жывёлу смела пасвілі і сівец касілі. А пасля неяк пан абводзіў з каморнікам свае межы і тут ужо як мае быць далучыў да сябе гэты куток. Паставілі капец, і цяпер ужо сюды ніхто не меў права паткнуцца. Так ён і марнеў, гэты кавалак, без карысці, нават жывёлу на ім не пасвілі; сам, значыцца, не гам і другому не дам. На ўзгорку ля каменя раслі палыны, на ўзлеску цвілі вера-сы... («Бацькаўшчына». IV, 300).

Прыведзены ўрывак з рамана — своеасаблівы мікра-тэкст, у якім тон, спачатку сур'ёзны, аб'ектыўны, спалу-чаецца з суб'ектыўным (нават уведзенае аўтарскае «я»). Потым аб'ектыўны тон перарастае ў суб'ектыўна-аб'ектыў-ны («Так спрадвеку... і сівец касілі»), а апошні пераходзіць у суб'ектыўна-з'едлівы («А пасля... і другому не дам»). За-канчваецца ўрывак зноў сур'ёзным, аб'ектыўным тонам.

Далей у тэксце лёгка адшукаць яшчэ адзін мікратэкст, які ўжо вытрымліваецца тонам, суб'ектыўна-гумарыстыч-ным, што дасягаецца не толькі словамі з суфіксамі суб'ек-тыўнай ацэнкі (пераважна памяншальна-ласкальнымі), але і ўказаннем на папоўскае «вынаходніцтва» (што сухая зям-ля, мяккая ад хвойных іголак і моху, цёплая ад сонца, прыемна можа грэць босыя ногі), ужываннем «высокіх», кніжных слоў і выразаў («ойча», «рай зямны», «поўны жадання ўсхваліць бога за яго вялікія міласэрнасці» і г. д.), паўтораў («усякае, значыцца, стварэнне»). К. Чорны вы-карыстоўвае суб'ектыўна-гумарыстычны тон з мэтай пад-крэсліць сацыяльную няроўнасць пры рэалістычным адлю-страванні аб'ектыўнай рэчаіснасці. Таму далей мажорныя фарбы паступова змяняюцца на мінорныя, і супрацьпастаў-ленне людзей з іх заняткамі «пераходзіць» на жывёлаў:

Конскія рэбры пачалі хадзіць пад скураю, пара павяр-нула з шыі гэтага божага стварэння, і яшчэ больш вытыр-калі лапаткі, косці на крыжы і вострая спіна. Мухі раіліся ля яго гнойных вачэй — конь, небарак, быў сляпы.

...Да попіка пад'ехала малюпаценькая брычачка, хлап-чук падганяў гуллівага каня. Ойча духоўны паехаў на спрытным жарэбчыку з шпацыру дадому ў гарадок. Жа-рэбчык падбрыкваў («Бацькаўшчына». IV, 301).

Як бачым, карціны кантрастныя. З самага пачатку ра-мана аўтар спагадліва адносіцца да «аратага», стараецца

апаэтызаваць яго нялёгкаю працу, называе яго чалавекам і гаспадаром, для якога папоўскі «рай зямны» быў сапраўдным пеклам. Высмеяўшы божага службу за ягонае раптоўнае «вынаходніцтва», К. Чорны называе яго «панком», «попікам» і «ойчам духоўным», звяртаючыся нават да ўсывышняга: «Гаспадар згарнуў рукі: «божа, божа» («Бацькаўшчына». IV, 302).

Прыём прамога супастаўлення (параўнанні, антытэза) у Чорнага-празаіка набывае сімвалічны характар. Пачаўшы сваю шырокамаштабную прозу са слоў *граница, мяжа, той бок, там, туды* і інш., якія абазначалі ў творах пісьменніка або Заходнюю Беларусь, або Польшчу, або ўвогуле капіталістычны Запад, К. Чорны пад словы *зямля, дзічка, дуб, зрэб'е, шарачак, лыка* і г. д. падводзіць паняцці з надзвычай шырокімі і разнастайнымі абагульненнямі. Напрыклад, назву рамана «Зямля» можна тлумачыць і як «Радзіма», і як «мой родны кут», і як «вёска з яе насельнікамі», і інш. *Дзічка* ў разнастайных творах пісьменніка — гэта сімвал добрага гаспадарніцтва («З я м л я»), дзікасці і аднаасобніцтва («Ля в он Буш мар»), дзікасці і антычалавечнасці («Ідзі, ідзі»), дзікасці і ўласніцтва («Трэцяе пакаленне») і г. д. *Дубы* — гэта «лесавыя пасланцы ў поле» («Ля в он Буш мар»), магутнасць беларускага народа («Вялікае сэрца») і інш.\*

У творах буйных жанраў К. Чорны пераходзіць ад прыёмаў сімвалікі да займальнасці, нават прыгодніцтва ці дэтэктыву. Так, у рамане «Ідзі, ідзі» пад дзічкаю быў зроблены замах на жыццё Зосі, а ў рамане «Трэцяе пакаленне» на пні Скуратовічавае дзічкі незадоўга да сваёй смерці сядзеў «панскі сырнік Стафан Сэда». Інтрыгуючы чытача, пісьменнік уваходзіць у ролю то маладога чалавека, то следчага, то займальнага апаведальніка. Ён не можа не паўтараць забытых сюжэтных сітуацый, гаворачы самымі «доўгімі» сказамі, ужываючы тэрміналогію следчых органаў:

*Труп пахавалі, следчы праз некалькі дзён паехаў, нічога выразнага пакуль не высветліўшы. Следства, як відаць, зацягвалася на доўгі час, бо яно як бы набывала кабінетную фазу. Яно ішло па ўсёй мясцовасці: і тут, дзе знойдзён быў труп невядомага чалавека, дзе на былым Скуратовічавым полі на раскапанай зямлі знайшліся банкаўскія трохрублёўкі, дзе жыві малады чалавек, што першы ўбачыў труп;*

\* Падобнае шматсэнсавое нападўненне словаў, словы-сімвалы сустракаем і ў іншых аўтараў. Напрыклад, у творах Я. Купалы гэта *сонца, святло, цемра, пугы, кайданы, крыж, торба* і інш.; у творах Я. Коласа — *зіма, вясна, грамада, каса, новая зямля, забыты богам край* і г. д.

і там, дзе ў цэнтры глухога раёна быў аграблены банк, — па ўсім тым раёне, і каля Дзвюх Хат, і каля Цецераўскіх грэбляў, па глухіх дарогах, сярод тамашніх запечных людзей, — спрадвечных людзей — майстроў спрытным саматугам рабіць на ўсю акругу яловую і асінавую гонту («Трэцяе пакаленне». V, 101—102).

Цікава адзначыць, што разгадка працытаванай «таямніцы», пададзеная ў далейшым праз маналог Скуратовіча-Чарпакевіча, у асноўным таксама будуюцца на кніжных фразях:

Я яго і не забівай, хочучы яго забіць. Я толькі выйшаў з цяжкіх і даў яму нейкай ламачынай, якую схпіў пад ног на дарозе. Ён хпіў мяне за галаву, за шыю, грое, як вар'ят стаў, крычаць на мяне пачаў. А ты ведаеш, што значыць тады было, калі крычыць хто! Гэта значыць напасці на мой след і на яго самога след. Што мне іначай было рабіць! Я хпіў ламачыну, і то гэта было пасля таго, як ён хпіў мяне за горла. Я даў і якраз па галаве каля вуха. Ён адразу ўпаў і духу не ўказаў. Я зацягнуў яго з дарогі і спуціў уніз да ручаіны. Прызнацца, я ледзьве стаяў на нагах, такі быў змораны. Я зняў з Сэдаса тую частку грошай, якую ён нёс, і далучыў да сваіх. Стала вельмі цяжка зморанаму, стомленаму. Я такі здорава павалтузіўся з гэтым дурным старым. Я ўспомніў мясцовасць, лес, сцежкі («Трэцяе пакаленне». V, 203).

Апошні мікратэкст з простаю мовай адрозніваецца ад напярэдняга з аўтарскай толькі большай колькасцю простых сказаў і паўтараў («я» — 9 разоў, «ён» — 4, «яго» — 4, «хпіў» — 4, «даў» — 2 разы і г. д.), чым і надаецца гутарковасць, «жывасць» кніжнаму маўленню, а займеннік «я», ужыты амаль у кожным сказе, паказвае да таго яшчэ на аргаізм героя, г. зн. Скуратовіча-Чарпакевіча.

Фактычна К. Чорны быў пачынальнікам не толькі сапраўднага сацыяльна-філасофскага рамана, але і ваеннага, у якім пісьменніка цікавяць галоўным чынам не батальныя сцэны ці сітуацыі, а ўнутраны свет герояў, іх адносіны да фашысцкай навалы. Праўда, у творах на ваенную тэматыку прэзаік зноў вяртаецца пераважна да апісальнай формы — аўтарская мова і маналогі (як унутраныя, так і знешнія) герояў займаюць падчас больш за дзве старонкі тэксту, прычым кніжныя словы і выразы сустракаюцца часцей за гутарковыя. Вось, напрыклад, як пачынаецца маналог-споведзь Акаловіча ў рамане «Пошукі будучыні»:

Я завуся Люцыян Акаловіч. Спавядаюся вам ад сэрца, бо можа я ў свае дваццаць год ужо дажываю апошнія дні свайго жыцця. Я радзіўся там, дзе і вырас, гэта дробны фальварак паміж Клецкам і Нясвіжам, бліжэй да Клецка. Гэты фальварак мой бацька арандаваў з дзевяцьсот дваццаць

першага года. А ў дваццатым годзе мой бацька разам з маю, цяжарнаю мной, маткаю, выехалі туды пад Клецк, следам за польскім войскам, якое адыходзіла з Усходняй Беларусі на захад... (VI, 122).

Падобныя рэплікі знаходзім і ў дыялогах:

— Бо ты, — абазвайся Сымон Ракуцька, — па-сабачы спадзявайся на сваё шчасце. Няхай бы ты зерне сеяў і хлеб жаў, а то ты бачыў сваю радасць у тым, што нехта пойдзе, як ты кажаш, на ўсход, чалавечыя косці трушчыць і кроў ліць. Як свет стаіць, то яшчэ не было вядома, каб на нявісці вырасла шчасце, а радасць на чужой бядзе.

— Дык куды ты цяпер маеш ісці? — панура запытаўся Тамаш. — А ці ведаеш ты, што калі разабрацца, то я сам павінен быў бы табе адразу галаву зняць за тое, што я вырастаю без права чалавекам звацца на сваёй роднай зямлі («Пошукі будучыні». VI, 124—125).

Такім чынам, можна сцвярджаць, што Кузьма Чорны ва ўсіх сваіх праявітых творах спалучаў кніжна-пісьмовы і вусна-гутарковы стылі, выкарыстоўваючы адпаведныя моўна-выяўленчыя сродкі, пашыраючы не толькі моўна-кампазіцыйныя рамкі буйных жанраў, але і разнастайваючы самі жанры, асабліва беларускі раман. Імкнучыся да гэтага, пісьменнік найперш знаходзіўся пад уплывам Якуба Коласа, ягонай манеры аўтарскага выкладу, нават паўтараючы некаторыя Коласавы думкі: «*Перад намі шырокі прастор будучыні. Перад намі — усё наша...*» (К. Чорны. «Зямля»). Можна згадаць вядомы ўсім запеў аповесці Я. Коласа «У глыбі Палесся»: «На прастор, на шырокі прастор!» Ды і аповесць Я. Коласа «На прасторах жыцця» мае пэўнае дачыненне да прыгаданых раней радкоў К. Чорнага. Акрамя таго, любімымі творамі К. Чорнага былі «Новая зямля» і «Дрыгва» Я. Коласа. Агульнае і адрознае ў творчасці Я. Коласа і К. Чорнага, у апрацоўцы народна-дыялектнага слова і выпрацоўцы нормаў беларускай літаратурнай мовы, у стварэнні беларускай савецкай эпічнай прозы гэтымі выключнымі майстрамі літаратурна-мастацкага слова неаднаразова адзначалі Алесь Адамовіч<sup>5</sup> і Алесь Каўрус<sup>6</sup>. Аднак К. Чорны пайшоў далей: сваімі манументальнымі, шырокамаштабнымі эпічнымі творамі ўзняў беларускую даваенную мастацкую прозу на больш высокую ступень. Калі, паводле высноў Д. Гальмакова, трылогію Я. Коласа «На ростанях» патрэбна лічыць твораў сінтэтычным, дакладнай, філасофска-аналітычным, сацыяльна-псіхалагічным, сацыяльна-гістарычным, сацыяльна-бытавым<sup>7</sup>, то К. Чорны даў узор кожнаму з названых тыпаў беларускага рамана.

Сваімі эпічнымі творамі К. Чорны засведчыў, што «раман — гэта сапраўды універсальная форма, якая можа

быць як вобразна-канкрэтнай, так і вобразна-ўмоўнай, аналітычна-рэалістычнай або рамантычнай. Яна абумоўлена як жыццёвым матэрыялам, тэмай, так і талентам, светабачаннем, светаўспрыманнем пісьменніка, яго канцэпцыяй жыцця і герояў, яго магчымасцю сапраўды мастацкага спасціжэння ўнутранага духоўнага свету асобы, жыцця народа, філосафіі часу»<sup>8</sup>. Нездарма ў пасляваеннай беларускай мастацкай прозе гэты жанр атрымаў шырокае развіццё.

<sup>1</sup> Чорны К. Збор твораў у 8 т. Т. 8.— Мн., 1975.— С. 519. Далей цытаты даюцца паводле гэтага выдання з указаннем назвы твора, тома і старонкі ў дужках.

<sup>2</sup> Тамсама.— С. 70.

<sup>3</sup> Адамовіч. Класік беларускай прозы / Чорны К. Збор твораў у 8 т. Т. 1.— С. 10.

<sup>4</sup> Тамсама. С. 10—11.

<sup>5</sup> Адамовіч А. Беларускі раман.— Мн., 1961.— С. 241—253.

<sup>6</sup> Каўрус А. Мова народа, мова пісьменніка.— Мн., 1989.— С. 110—178.

<sup>7</sup> Гальмакоў Д. Стыль прозы Якуба Коласа.— Мн., 1973.— С. 102.

<sup>8</sup> Дзюбайла П. Беларускі раман: Гады 70-я.— Мн., 1982.— С. 173.